
Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı

Muhammed Yunus BİLGİLİ¹

Özet

Temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına var olduğu günden beri insanlar çevrelerinden yararlanmışlardır. İnsan ve çevre arasındaki bu etkileşim sonucunda çevrenin taşıma gücü aşılmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak, çevreye verilen zararlar ekosistemlerin kendilerini yenileme kapasitesini zorlaştırmıştır. Bu durumda çevreye verilen bu zararların durdurulması için çeşitli düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Bu düzenlemeler içerisinde çevreye verilen zararların hukuki bir zemine oturtulması gerekliliği önem arz etmiş ve “çevre hukuku” olarak adlandırılan hukuk disiplininin temelleri atılmıştır. İşte bu çalışmanın amacı çevre hukukunun önemli kavramlarından biri olan çevre hakkının anayasal bir hak olması gerekliliğinin ortaya konulmasıdır. Bu çalışmada öncelikle çevre hukukunun doğuşu, çevre hakkının neler ifade ettiği ve çevre hakkının neden anayasal düzeyde korunması gerektiği ele alınmıştır. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası’nın 56. maddesinden hareketle çevre hakkının Türkiye’de nasıl düzenlendiği ve nasıl düzenlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Çevre Hukuku, Çevre Hakkı, Anayasalar ve Çevre Hakkı, 1982 Anayasası ve Çevre Hakkı.

Right to Environment as a Constitutional Right

Abstract

People have benefited from their environment to prevent their necessities when they existed. As a result of this interaction between people and environment, the bearing capacity of environment has started to exceed. Damages given to environment have forced renew capacity of ecosystems. In this situation, the necessity of arrangement to stop damage the environment has appeared. In these arrangements, the environmental law discipline existed because of necessity to establish a law basic for damage to environment. The aim of this study is to explain right to environment as a constitutional right which is one of the important terms of environmental law. Firstly, this study examine that the born of environmental law what is the right to environment, and why right to environment must be a constitutional right. Secondly, this study examine article 56 of 1982 Republic of Turkey Constitution to explain what is the arrangement of right to environment in Turkey, and how it can be arranged to preserve environment.

Keywords: Environment, Environmental Law, Right to Environment, Constitutions and Right to Environment, 1982 Constitution of Republic of Turkey and Right to Environment

¹ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ABD, Trabzon-TÜRKİYE
E-posta: mybilgili@ktu.edu.tr

Giriş

İnsan doğası gereği yeme, içme, giyinme ve vücut ısısını koruma gibi bir takım ihtiyaçları olan bir varlıktır. İnsanlar var oldukları günden beri bu ihtiyaçlarını karşılamak için doğadan yararlanmıştır. Doğa ve insan arasında yaşanan bu etkileşim süreci her zaman doğa lehine olmamıştır. İnsanlar içinde buldukları çevreye bilerek ya da bilmeyerek zarar vermişlerdir. Başlangıçta insanların çevreye verdikleri zararlar önemli sayılmayacak düzeyde iken, sanayileşme, kentleşme, fosil yakıtların kullanılması, nüfusun sürekli artması ile birlikte çevreye verilen zararlar büyük boyutlara ulaşmış ve özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren felaket olarak anılmaya başlanmıştır. Çevreye verilen zararların büyümesiyle birlikte özellikle 1960'ların sonlarından itibaren artmaya başlayan çevre bilinci nedeniyle devletler bu felakete sessiz kalamamışlardır. Gerek uluslararası gerekse de ulusal düzeyde bu büyük felakete çözüm arayışları başlamıştır. Bu çözüm arayışları içerisinde çevresel bozulmaların hukuki bir zemine oturtulması gerektiği benimsenen bir ilke olmuştur. Bir başka ifadeyle, çevre sorunlarının çözümü için hukuk kuralları oluşturulması gereği gündeme gelmiş ve bu fikir benimsenmiştir.

Çevreye verilen tahribatın giderilmesi ve tekrarlanmaması için çevresel konularla ilgili olarak düzenlenen kurallar “çevre hukuku”nun doğması ile sonuçlanmıştır. *En basit şekilde “toplumun doğal kaynaklardan yararlanması ile ilgili kuralları belirleyen, bu kurallara uymayanlara gerekli yaptırımların uygulanmasına imkân veren hukuk dalı”* olarak tanımlanabilecek olan çevre hukuku çevrenin korunması, iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amacına hizmet eder.

Hukukun olduğu yerde haktan da söz edilebilir önermesinden hareketle çevre hukukunun olduğu yerde “çevre hakkı”ndan söz edilebilir. Bu bağlamda çevre hukukunun en önemli kavramlarından birisinin çevre hakkı olduğu söylenebilir. İşte bu çalışmanın amacı; çevre hakkının irdelenmesi ve çevre hakkının anayasal düzeyde korunan bir hak olması gerektiğidir. Çalışmanın geneline hâkim olan düşünce; çevre hakkının çevrenin korunması, iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amaçlarına hizmet edebilecek bir hak olduğudur. Bir başka ifadeyle, anayasal bir hak olarak çevre hakkı çevre hukukunun gelişimini sağlayarak çevre sorunlarının hukuki bir zeminde ele alınmasına imkân verebilecek ve dolayısıyla çevre sorunlarının çözümünde yararlanılabilecek etkili bir araçtır.

Çalışma esas olarak iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünü çevre hakkına ilişkin genel açıklamalar oluşturmaktadır. Bu bölümde öncelikle çevre hukukunun doğuşu, çevre hakkı kavramının ne ifade ettiği, çevre hakkının gelişim süreci, çevre hakkının diğer insan hakları

ile ne gibi bir ilişkisinin olduğu ve çevre hakkının öğeleri incelenmiştir. Çevre hakkının öğeleri, bu hakkın konusu, yararlanıcıları ve sorumluları olarak üç başlık altında değerlendirilmiştir. Bu bölümün en sonunda ise çevre hakkı ile ilgili yapılan açıklamalar da dikkate alınarak geniş bir çevre hakkı tanımına ulaşılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde anayasalar bağlamında çevre hakkı incelenmiştir. Bu bölümde, çevre hakkının anayasalarda düzenleniş biçimleri, çevre hakkının anayasal bir hak olmasının avantajları ve 1982 Anayasası ve çevre hakkı ele alınmıştır. 1982 Anayasasına göre çevre hakkı çevre hakkının öğeleri, çevre hakkının düzenleniş biçimi, çevre hakkı ile ilişkili diğer maddeler ve çevre hakkının karşılaştığı engeller ile bu engellerin nasıl aşılabileceğine ilişkin öneriler şeklinde incelenmiştir.

Çevre Hakkı

Çevre hakkının ne ifade ettiğinin anlaşılabilmesi açısından çevre hakkını ortaya çıkaran gelişmelerin incelenmesi gerekmektedir.

Çevre Hukukunun Doğuşu

Çevre hakkı ile ilgili açıklamalara bu hakkın içinde bulunduğu hukuk dalına ilişkin bir takım bilgiler verilerek başlanması bu hakkın ne ifade ettiğinin anlaşılabilmesi açısından önemlidir.

İnsanlar var oldukları günden beri ihtiyaçlarını karşılamak için doğadan yararlanmışlardır. Topluluk halinde yaşayan insanlar doğal kaynaklardan yararlanırken uyulacak kuralları çok eski çağlardan beri tespit etmiş ve uygulamışlardır. İnsanlar doğadan yararlanırken ilk zamanlarda onu çok tahrip etmemişler veya yirminci yüzyıldaki gibi doğanın tahribatı çok ön plana çıkmamıştır. Fakat yirminci yüzyılda bu durum ciddi bir değişime uğramış doğanın geri dönülemeyecek bir biçimde tahrip edilmesi gibi bir netice ortaya çıkmıştır.

İnsanların yapay çevreyi inşa etmek ve bu çevredeki yaşamlarını sürdürmek için doğal kaynakları yok edercesine kullanıp sömürmeleri yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra tehlikeli boyutlara ulaştıkça, çevre sorunu büyük bir önem kazanmış ve bu sorunu çözmek için üretilen politikaların uygulama aracı olarak da bağımsız bir hukuk dalı oluşturacak ölçüde kurallar üretilmeye başlanmıştır. İşte, “çevre hukuku” olarak adlandırılan hukuk dalının temeli bu kuralların toplamından meydana gelmektedir (Aybay, 1997: 318). Bir başka ifadeyle, çevreyi korumak, çevreye verilecek zararları gidermek, bunların gerektirdiği mali kaynakları belirlemek, cezaları ve öteki yaptırımları göstermek hep hukukun alanına giren konulardır. Bütün

bunların toplamından, bugün, bütün dünya ülkelerinde “çevre hukuku” adı ile anılan yeni bir hukuk dalı ortaya çıkmıştır (Torunoğlu, 2006: 37).

Bu açıklamalar ışığında çevre hukuku, *“toplumun doğal kaynaklardan yararlanması ile ilgili kuralları belirleyen, bu kurallara uymayanlara gerekli yaptırımların uygulanmasına imkân veren hukuk dalı”* şeklinde tanımlanabilir. Ayrıca belirtmelidir ki çevre hukuku bağımsız bir hukuk dalı olma vasfına 40-45 yıl önce kavuşmuş yani genç bir hukuk dalıdır.

Çevre hukuku birbiriyle sıkı sıkıya ilişkili beş ilkeye sahiptir. Bu ilkeler, önleme, işbirliği ve eşgüdüm (koordinasyon), bütünleştirme (entegrasyon), kirleten öder ve ihtiyat ilkeleridir. Bir çevre hukuku ilkesi olarak önleme, *“çevre sorunları ortaya çıkmadan müdahale edilmesi”* anlamına gelir. Bir çevre hukuku ilkesi olarak işbirliği ve eşgüdüm *“devletlerin çevresel konularda birlikte hareket etmeleri”* konusuna vurgu yapar. Bütünleştirme, *“çevre koruma politikalarının, kalkınmaya ilişkin tüm faaliyetlerde dikkate alınması ve onlarla bağdaştırılması”* anlamına gelir (Bal, 2009: 186). Kirleten öder ilkesi, *“çevreyi kirleten tarafın bu kirlilikle ilgili ortaya çıkan harcamaları karşılaması gerektiğine”* vurgu yapar. Çevre hukukunun son ilkesi olan ihtiyat ilkesi, *“çevreye etkisi olacağı düşünülen bir faaliyetin sonuçları belirgin bir şekilde bilinemiyorsa koruma tedbirlerinin devam ettirilmesi”* anlamına gelir.

Bu açıklamalardan yola çıkılarak çevre hukukunun amacının “çevreyi korumak” olduğu söylenebilir. Ancak bu mutlak anlamda sakıncacı bir koruma olmadığı gibi iyileştirme ve geliştirmeyi de kapsayan geniş bir anlam taşır (Turgut, 2009: 56). Çevre hukukunun çevreyi korurken insanları çevreden soyutlayarak değil “genel menfaati” ön planda tutarak çevre korumacılığı yaptığının belirtilmesi önem taşıyan bir unsurdur. Sonuç olarak, çevre hukukunun amacı, çevre kirlenmesini önlemek ve çevre kirliliğini önlemek için insan-insan ve insan-çevre ilişkilerini düzenlenmektir (Ertan, 2004: 374).

Özetle, çevrenin genel menfaat amacına yönelik olarak korunması amacını taşıyan çevre hukuku günümüzde genellikle çevre hakkı ile ilgili tartışmalar ekseninde şekillenmektedir.

Çevre Hakkı Kavramının Tanımlanması

Çevre hakkını tanımlamadan önce “çevre” ve “hak” kavramlarının ayrı ayrı tanımlanması gereklidir. Çünkü çevre hakkının nasıl tanımlanacağına ilişkin tartışmalar çevre kavramının insan merkezli mi yoksa çevre merkezli mi tanımlanması gerektiğinden kaynaklanmaktadır. İnsanoğlunun yaşadığı çevre doğal ve yapay çevre olarak ikiye ayrılabilir (Ertürk, 2009: 1). Doğal çevre; insan etkisinin henüz girmediği, ya da önemli ölçüde müdahale

etmediği bitki, hayvan, dağ, deniz vb. unsurlardan oluşan çevreye, yapay çevre ise; toplumsal ilişkiler çerçevesinde insan bilgi ve deneyiminin doğal yapı ve kaynakları dönüştürmesi sonucu meydana gelen çevreye denir (Demir ve Acar, 2005: 76). Bu çevre tanımlamaları doğru olmakla beraber eksiktir. Şöyle ki; insanlar sadece doğal ve yapay çevreleri ile ilişki içinde değillerdir, aynı zamanda toplumdaki diğer insanlarla da ilişki içindedirler. Bir başka anlatımla insanların sadece doğal ve yapay çevreleri söz konusu değil bir de sosyal(toplumsal) çevreleri söz konusudur. Sosyal çevre; bireyi kuşatan sosyal beklenti, ilişki ve kurumların oluşturduğu ortamdır (Demir ve Acar, 2005: 76). Buradaki doğal ve yapay çevre insanların fiziki çevresini oluştururken, sosyal çevre ise insanların toplumsal/kültürel çevrelerini oluşturmaktadır. Buradan hareketle, insanların hem fiziki hem de toplumsal/kültürel çevrelerini içine alan bir çevre tanımı şu şekilde yapılabilir; *“çevre, insan etkinlikleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da uzunca bir süre içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamıdır”* (Keleş vd., 2009: 51).

Öte yandan, hak kavramı da farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Şöyle ki; *“hak, kişilere irade kudreti tanınmak suretiyle hukuk düzeni tarafından korunan menfaat”* (Gözler, 2012: 154) şeklinde tanımlanabileceği gibi, *“hukuk düzeninin kişilere tanıdığı yetki”* veya daha kısa bir biçimde *“yasal yetki”*(Mumcu, 2007: 12) biçiminde de ifade edilebilmektedir.

Çevre ve hak kavramları ayrı ayrı ele alındıktan sonra günümüzde bu hakkın nasıl tanımlandığı ile ilgili tartışmalara değinmek gereklidir. Bu tartışmaların önemli bir kısmı çevre hakkının insan merkezli mi yoksa çevre merkezli mi tanımlanacağına ilişkin tartışmalardır. Günümüzde uluslararası platformlarda hâkim olan çevre hakkı anlayışı insan merkezlidir ve bu anlayışa göre çevre hakkı insanın yaşama hakkına referansla tanımlanmaktadır (Tekeli, 2009: 85). Bu anlayışa göre çevre hakkı, *“insanların sağlıklı bir çevrede yaşama yetkisi”* olarak tanımlanabilir (Bilir ve Hamdemir, 2011). Çevre hakkının bu şekilde tanımlanması çevre hakkının bir insan hakkı olarak görülmesinin yani insanların diğer canlılardan üstün olarak görülmesinin doğal bir sonucudur (Tekeli, 2009: 85). Çevreyi sadece insanların içinde bulunduğu bir yaşam alanı olarak kabul etmek son derece güçtür. Dolayısıyla çevrede yaşayan diğer canlıların da çevre hakkına sahip olduklarını kabul edecek olursak, yani çevre hakkını çevre merkezli tanımlayacak olursak çevre hakkı, *“tüm canlıların sağlıklı bir çevrede yaşama yetkisidir”* denilebilir (Bilir ve Hamdemir, 2011). Burada belirtilmesi gereken önemli bir unsur, insan dışındaki diğer canlıları çevre hakkının sorumlusu olarak kabul etmek doğru olmayacaktır. Zaten bilindiği gibi, çevreye zarar veren tek varlık insandır. Bir başka ifadeyle, çevreye zarar veren tek canlı insan olduğuna göre çevre

hakkının sorumluluğu da insana aittir ve diğer canlılar bu hak karşısında sorumsuzdurlar denilebilir.

Yukarıdaki açıklamalardan yola çıkılarak çevre hakkı; “*insanların, diğer canlılarında yaşama hakkına saygı göstermek şartıyla, çevrenin korunmasına, iyileştirilmesine ve geliştirilmesine yönelik sahip oldukları haklardır*” şeklinde ifade edilebilir. Özetle, çevre hakkı ister insan merkezli ister çevre merkezli tanımlansın bu hakkın değişmeyen unsuru, çevrenin korunması, iyileştirilmesi ve geliştirilmesi yönündeki amacıdır. Dolayısıyla doğadaki diğer canlıların da yaşama hakkı olduğu göz önünde bulundurularak çevre hakkının çevre merkezli olarak tanımlanması çevre etiği açısından daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Çevre Hakkının Gelişimi

Kontrolsüz üretim süreçleri ve buna eşlik eden tüketim kültürü ve doğayla uyumlu olmayan enerji türlerinin kullanımı gibi etkenlerle ekolojik dengenin yara alması, temiz su kaynaklarının tükenme eğilimi içine girmesi, küresel ısınma, hava kalitesinin bozulması gibi insan eseri felaket ve riskler, *çevre hakkının* doğuşuyla sonuçlanmıştır (Kara, 2012: 91- 92).

Çevre hakkı, Karel Vasak tarafından yapılan sınıflandırmaya göre birinci, ikinci ve üçüncü kuşak insan hakları ayrımında üçüncü kuşak insan hakları arasında yer almaktadır. Üçüncü kuşak haklar aynı zamanda “dayanışma hakları” ya da “halkların hakları” olarak da bilinir (Turhan, 2013, 369). Bu haklar herhangi bir gruba, aileye veya zümreye bağlı olan haklar değil bütün insanlığa ait olan ve bütün toplum tarafından benimsenen düşünceler tarafından şekillenmiş haklardır. Konularını evrensel değerlerin oluşturduğu üçüncü kuşak haklar, insanlık ailesinin bütün üyeleri arasında “dayanışma”yı dile getirir (Kaboğlu, 2002: 530). Özetle, üçüncü kuşak hakların gerçekleşmesi bütün toplumların birlikte hareket etmesine bağlıdır.

Çevre hakkı ile ilgili gerek bölgesel, gerekse uluslararası pek çok belge bulunmaktadır. Bu bağlamda Stockholm Bildirgesi, Rio Bildirgesi ve Aarhus Sözleşmesi önemli belgelerdir. Şöyle ki; 1972 Stockholm Bildirgesi² çevre hakkıyla ilgili ilk önemli uluslararası belgedir. Bu bildirgedeki 1. ilkeye göre; “insan onurlu ve iyi bir yaşam sürmeye olanak veren nitelikli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve tatmin edici yaşam koşulları temel hakkına sahiptir...”. Görüleceği gibi Bildirge doğrudan bir çevre hakkı tanımı yapmamakta fakat çevre hakkının var olabilmesi için bir zemin hazırlamaktadır. Burada önemli olan husus; çevre sorunsalı ile insan hakları

² Stockholm Bildirgesi, <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=97&articleid=1503> adresinden alınmış, çeviriler yazar tarafından yapılmış ve literatürde yapılan çevirilerle karşılaştırılarak metne dâhil edilmiştir. Erişim Tarihi: 10.12.2012.

arasındaki bağlantının özgürlük ve eşitlik kavramları aracılığıyla, net bir şekilde kurulduğu ve bunun Bildirgeyi imzalayan çok sayıda devlet tarafından da kabul edildiğidir (Turgut, 2009: 83).

1972 Stockholm Konferansı'ndan 20 yıl sonra çevre sorunlarının çözülmesi yönünde uluslararası alanda atılan bir diğer önemli adım 1992 Rio Konferansı olmuştur. Konferans sonrasında yayınlanan Rio Bildirgesinin³ 1. ilkesi çevre hakkıyla ilişkilendirilebilecek hükümlere yer vermektedir. Bu ilkeye göre; “sürdürülebilir kalkınmanın odak noktasını oluşturan insanlar, doğa ile uyumlu, sağlıklı ve üretken yaşam hakkına sahiptir”. Burada önemli olan husus şudur; insan hakları ve çevre haklarının birbirinden bağımsız olarak ele alınmasına izin vermeyen bir çerçeve oluşturulmuştur (Tekeli, 2009: 85). Ayrıca Rio Bildirgesinin 10. ilkesi çevre hakkına ilişkin üç usuli hakka yer vermektedir. Bu ilkeye göre; “çevresel konular en iyi şekilde ilgili tüm vatandaşların uygun düzeyde katılımıyla ele alınabilir. Ulusal düzeyde, her bireyin zararlı maddeler ve kendi topluluklarındaki faaliyetlere ilişkin bilgiler dâhil olmak üzere kamu otoritesi tarafından tutulan bilgilere uygun bir şekilde erişim hakkı ve karar alma süreçlerine katılım imkânı olmalıdır”. Görüldüğü üzere, Rio bildirgesi, çevre hakkının altını “bilgi edinme hakkı”, “katılım hakkı” ve “başvuru hakkı” olmak üzere üç usul hakla doldurmaktadır (Güldoğan, 2008: 57).

1998 yılında kabul edilen Aarhus Sözleşmesi⁴ çevre hakkı bağlamında, bilgiye erişim, katılım ve yargısal başvuru alanlarını düzenleyen en ayrıntılı ve kapsayıcı sözleşmedir. Nitekim sözleşmenin resmi başlığı “Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Alınmasına Katılım ve Yargıya Başvuru” şeklindedir. Bu sözleşmeye göre, çevresel konularda bilgiye erişim hakkı, karar alınmasına katılım hakkı ve yargıya başvuru hakkı şimdiki ve gelecek nesillerin mensupları için sağlık ve refahına uygun bir çevrede yaşama hakkının korunması için garanti altına alınmalıdır. Yine sözleşmede, herkesin refahına ve sağlığına uygun bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğu, çevreyi koruma ve geliştirmenin şimdiki ve gelecek nesillerin yararı için bir ödev niteliği taşıdığı belirtilmiştir.

Çevresel konularda bilgiye erişim hakkı; kamu otoritelerinin ellerinde bulunan çevresel bilgilerin vatandaşların istemesi durumunda kısa bir süre içinde temin edilmesi ve kamu otoritelerinin çevresel bilgilerin toplanması ve bunların halkla paylaşılması ile acil durumlarda ellerindeki bilgiyi

³ Rio Bildirgesi, <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=78&articleid=1163> adresinden alınmış, çeviriler yazar tarafından yapılmış ve literatürde yapılan çevirilerle karşılaştırılarak metne dâhil edilmiştir. Erişim: 10.12.2012).

⁴ Aarhus Sözleşmesi, <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf> adresinden alınmış, çeviriler yazar tarafından yapılmış ve literatürde yapılan çevirilerle karşılaştırılarak metne dâhil edilmiştir. Erişim: 10.12.2012.

ivedilikle paylaşmasını kapsamaktadır (Güldoğan, 2008: 57). Karar alınmasına katılma hakkı; çevresel konularda bireylerin ve toplulukların alınacak kararlara katılabilmesine vurgu yapar. Katılma biçimleri olarak, tepki gösterme, birlikte hazırlık çalışması, danışma, kararlara katılma ve çevrenin yönetimine katılma gösterilebilir (Kaboğlu, 2002: 540). Yargıya başvuru hakkı; bilgi edinme talepleri, çevresel konuların karara bağlanması ve çevre hukuku ihlalleri durumunda idari ve yargısal organlara yapılacak başvuruları kapsamaktadır. Bu bağlamda başvuru hakkı, genel olarak çevre hukuku ihlallerinin önlenmesinin bir yöntemi olmanın yanı sıra diğer iki usule ilişkin hakkın (bilgi edinme ve katılım) güvencesi olma işlevine de sahiptir (Güldoğan, 2008: 58).

Çevre Hakkının Diğer Haklarla Karşılaştırılması

Çevre hakkı bazı özelliklerinden dolayı diğer insan haklarından farklı bir takım özellikler göstermektedir. Çevre hakkının diğer haklardan ayrılan önemli bir özelliği bu hakkın hem hak hem de ödev kavramlarını, genellikle, birlikte kullanmaya imkân vermesidir. Diğer insan hakları söz konusu olduğu zaman hak ve ödev kavramları çoğu zaman birbirinden ayrılabilir bir nitelik gösterir. Bu bağlamda çevre hakkı söz konusu olduğunda ise, bireyin çevrenin korunması yönünden hem bir hakkı hem de bir ödevi vardır (Turgut, 2009: 89). Bireylerin buradaki ödevleri arasında, çevreyi korumak, iyileştirmek ve geliştirmek, çevresel konularda karar alma süreçlerine katılımda bulunmak gibi yükümlülükler gösterilebilir.

Çevre hakkının diğer haklardan ayrılan bir diğer önemli özelliği ise bu hakkın yararlanıcıları açısından karşımıza çıkar. Çevre hakkının yararlanıcıları sadece bugünkü kuşaklar değil aynı zamanda gelecek kuşaklardır. Çevre hakkı bugünkü kuşakları olduğu kadar gelecek kuşakları da ilgilendirmektedir. “Gelecek kuşaklar da çevre hakkının öznesi konumunda olunca bugünkü kuşakların en önde gelen borcu, gelecek kuşaklara yaşanabilir bir çevre devretmektir” (Gürseler, 2008: 201). “*Bu hakla ulaşılacak istenen, doğayı sömürü değil, uyum temelinde bugünkü ve gelecek kuşaklar için yaşamaya elverişli kılarak herkesin ondan eşit yararlanması hedefidir*” (Güneş, 2011: 264). Gelecek kuşaklara sağlıklı ve yaşanılabilir bir çevre devretmek yukarıda ele alınan bu hakkın aynı zamanda ödevlerde içermesi bakımından önemli bir unsurdur.

Çevre hakkının diğer haklardan ayrılan bir başka özelliği de bu hakkın yararlanıcıları olan bireyler ile devlet arasındaki ilişki açısındandır. Şöyle ki; diğer insan hakları bireylerin belli mücadeleler sonucunda devlete karşı kazandığı haklardır ve dolayısıyla bu haklar bireyle devleti karşı karşıya getirme potansiyelini içerisinde barındırır. Fakat söz konusu çevre hakkı olunca birey ile devletin diğer haklarda olduğu gibi bir karşılaşması söz

konusu olmayabilir. Çünkü burada, çevre hakkının bireyler yönünden hak ve ödev boyutunun iç içe geçmesi, kişisel olarak mağdur olmayanların da (çevreciler gibi) hak sahibi olması ve devlete de bireylerden bağımsız olarak ödev yüklenmesinden ileri gelen çok yönlü bir ilişki vardır (Turgut, 2009: 90). Burada devlete yüklenen ödevler arasında, devletin çevreye yönelik zararlı faaliyetlerden kaçınması, çevrenin korunmasını ve geliştirilmesini destekleyen ilke, politika ve programları benimsemesi ve bu konularda diğer devletlerle işbirliğinde bulunması gösterilebilir (Çolakoğlu, 2010: 155). Ayrıca bu nokta da belirtilmesi gereken bir diğer husus ise şudur ki, çevre hakkı konusunda bireyler ve devletler çatışma halinde değil uzlaşma halinde daha sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşanmasını sağlayabilirler.

Çevre hakkının diğer haklardan farklı yönleri olduğu gibi, bu hakkın diğer insan hakları üzerinde bir takım etkilerde bulunması da mümkündür. Bu açıdan bakıldığında çevre hakkının, yaşama hakkı, sağlık hakkı, kişisel bütünlük hakkı gibi hakların bir bütünleyici unsuru olduğu görülmektedir (Çolakoğlu, 2010: 154). Ayrıca çevre hakkı bazı durumlarda diğer hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması yönünde de bir işleve sahiptir. Bu duruma örnek olarak, 1982 Anayasasının yerleşme ve seyahat hürriyetini düzenleyen 23. maddesine göre, “yerleşme hürriyeti... sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi gerçekleştirmek... amacıyla sınırlandırılabilir”. Bu örnekte açıkça görülebileceği gibi çevre hakkı diğer bazı hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasının bir gerekçesi olabilmektedir.

Çevre Hakkının Öğeleri

Çevre hakkının diğer haklardan farklı bazı özellikler gösterdiğine yukarıda değinilmişti. Bu farklılıklar çevre hakkının öğeleri açısından da geçerlidir. Çevre hakkının öğeleri bu hakkın konusu, bu hakkın yararlanıcıları ve bu hakkın sorumluları açısından ele alınabilir.

Çevre Hakkının Konusu

Çevre hakkının konusu, “*korunması gereken çevresel değerlerin somut olarak açıklığa kavuşturulmasını*” ifade eder (Kaboğlu, 1992: 53). Başka bir ifadeyle, çevre hakkının konusu “*bu hak bağlamında neyin korunacağı?*” sorusunun cevabıdır. Bu bağlamda, çevre hakkının konusu en basit şekilde çevrenin korunmasıdır. Fakat korunacak çevrenin neleri kapsadığı bu hakkın neleri koruyacağı açısından önem taşımaktadır. Burada çevre kavramının nasıl tanımlanacağı önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Çevre kavramını çok geniş ya da çok dar tanımlamak hakkın amacını gerçekleştirme yönünden sakıncalar doğurabilir. Çevre kavramının nasıl tanımlanacağı tartışmalarına girmeden, çevre hakkının konusu insanın “yaşam çevresinin” korunması olarak belirtilebilir. Yaşam çevresinin içinde yer alan öğeler ise; insanlar, hayvanlar ve bitkiler, insan ve diğer canlılarla etkileşim içinde bulunan

cansız varlıklar ve canlı ve cansız varlıkların ilişkilerini düzenleyen ekosistemdir (Keleş ve Ertan, 2002: 82). Nitekim 2872 Sayılı Çevre Kanunu çevreyi, “*Canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam*” şeklinde tanımlamaktadır. Burada altı çizilmesi gereken önemli bir husus, çevre hakkının konusu kapsamında soyut kavramlar yerine somut kavramlara yer verilmesi gerektiğidir.

Çevre Hakkının Yararlanıcıları

Çevre hakkının yararlanıcıları veya bu hakkın öznelilerinin ortaya konulması bu hakkın alacaklılarının kimler olduğunun bilinmesi açısından önemlidir. Çevre hakkının yararlanıcıları “*şimdiki ve gelecek kuşaklar*” olarak belirlenebilir (Kaboğlu, 1992: 50). Çevre hakkının şimdiki yararlanıcıları arasında; bireyler, devlet ve halklar, kamusal ve özel kuruluşlar ile topluluklar sayılabilir. İçinde bulunduğu topluluğun bir unsuru olan bireyler bu haktan yararlanmaktadır. Çevre hakkının kullanılması bakımından toplu haklar nitelenmesi geçerlidir. Çevre hakkından yararlanma, bireylerin soyut ve tek başlarına harekete geçirebilecekleri araçlarla değil, ancak birey toplulukları ve grupları ile dernekler gibi örgütleri aracılığıyla mümkün olabilmektedir (Kaboğlu, 1992: 52). Devletler ise hem kendi kaynaklarından yararlanırken başka devletlere zarar vermeme yükümlülüğü altında olmalarından hem de toplu olarak vatandaşları için çevre hakkının yararlanıcısı konumundadırlar (Keleş ve Ertan, 2002: 86-87). Gelecek kuşakların çevre hakkından yararlanabilmeleri ise ancak şimdiki kuşakların gelecek nesillere sağlıklı bir çevre devretmeleriyle mümkün olabileceğinden şimdiki kuşaklar gelecek kuşaklara sağlıklı bir çevre devretme gibi bir ödevle yükümlüdürler.

Çevre Hakkının Sorumluları

Çevre hakkının sorumluları gelecek kuşaklar hariç çevre hakkının yararlanıcıları ile aynıdır. Çevre hakkının yararlanıcısı konumunda bulunan bireyler aynı zamanda çevreyi korumak ve geliştirmekle yükümlüdürler. Çevre hakkının gerçekleştirilmesi açısından en önemli sorumlu öge devlettir. “Çevre hakkı, devlete yalnızca kaçınma ödevi yüklenmez; tersine, hakkın kullanılma koşullarını düzenleme, güvence altına alma, bu amaçla kamusal makamları örgütlenme ve yönlendirme biçiminde daha çok olumlu bir edim yükümlülüğü altında bulunur” (Kaboğlu, 1992: 62). Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta, gelecek kuşakların hakkın yararlanıcısı konumunda olmalarına rağmen hakkın sorumlusu olmamalarıdır. Gelecek kuşakların mevcut olmamaları nedeniyle hakkın gerçekleşmesinin sorumluları olmaları düşünülemez (Keleş ve Ertan, 2002: 88).

Çalışmanın bu bölümünde genel olarak çevre hakkının ne ifade ettiği ele alınmaya çalışılmıştır. Buraya kadar yapılan açıklamalar dikkate alınarak genel bir çevre hakkı tanımı şöyle yapılabilir; çevre hakkı; *“insanların çevreye ilişkin menfaatlerinin korunması amacıyla devletten olumlu bir edim beklmelerine imkân veren, gerektiğinde çevresel bilgilere erişme, katılım ve yargıya başvuru yollarının mümkün olduğu, çevreden yararlanılırken sadece bugünü değil yarını ve diğer canlıları da düşünmek zorunda olduğu aksi durumda sorumlulukla karşılaşabileceği yetkilidir”*.

Anayasalar ve Çevre Hakkı

Bu bölümde çevre hakkının anayasalarda düzenleniş biçimleri, çevre hakkının anayasal bir hak olmasının faydaları, 1982 Anayasasına göre çevre hakkı ve daha sağlıklı bir çevre için çevre hakkı konularında durulacaktır.

Çevre Hakkının Anayasalarda Düzenlenme Biçimleri

Çevre hakkının anayasalarda düzenleniş biçimleri incelendiğinde bu hakkın anayasalarda doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki şekilde düzenlendiği görülür. Çevre hakkının anayasalarda dolaylı bir şekilde düzenlenmesi, çevre hakkının henüz kimliğini kazanmadığı, sağlık hakkının bir uzantısı olarak düşünüldüğü dönemlerde ortaya çıkmıştır (Hamamcı, 1983-1984: 176). Bir başka ifadeyle, çevre hakkına anayasalarda dolaylı bir şekilde yer verilirken müstakil bir çevre hakkından söz edilmemekle beraber çevre hakkı diğer hakların bir ön koşulu ve/veya uzantısı olarak görülür (Fransa ve Türkiye Anayasaları gibi). Çevre hakkının doğrudan düzenleniş biçiminde ise, bu hakkın anayasalarda müstakil olarak yer aldığı görülmektedir. Bir başka anlatımla, bu düzenleniş biçiminde, çevrenin doğrudan düzenleme konusu yapıldığına tanık olunur (Hamamcı, 1983-1984: 176). Çevre hakkının doğrudan düzenlendiği anayasalara örnek olarak, Belçika, Finlandiya ve Brezilya Anayasaları örnek olarak gösterilebilir (Turgut, 2009: 76).

Öte yandan çevre hakkının anayasalarda düzenleniş biçimi bakımından bu hakkın yönlendirici bir norm ya da bir insan hakkı olarak düzenlenmesi şeklinde bir ayırım da yapılabilir. Şöyle ki; çevre hakkının yönlendirici bir norm olarak düzenlenmesinde, genellikle devlete doğanın korunması yönünde bir ödev (1975 tarihli Yunanistan Anayasası ve İsviçre Anayasası bu düzenleme biçimine örnek olarak gösterilebilir) yüklenmektedir (Kaboğlu, 1988-1989: 115-116). Çevre hakkının bir insan hakkı olarak düzenlendiği biçiminde ise, anayasaların açıkça bir çevre insan hakkına (1978 İspanya Anayasası ve 1976 Portekiz Anayasası bu düzenleme biçimine örnek olarak gösterilebilir) yer verdiği görülmektedir (Kaboğlu, 1988-1989: 116).

Çevre hakkının anayasalarda düzenleniş biçimleri açısından bir başka ayrım da çevre hakkının, hak veya ödev şeklinde düzenlenişi ya da hem hak hem de ödev şeklinde yapılmaktadır. Bazı ülkeler anayasalarında çevreye ilişkin düzenlemelerin sadece hak boyutuna (Norveç ve Rusya Anayasaları gibi) yer vermekte ve genellikle “herkesin çevre hakkına sahip olduğu” yönünde ifadeler kullanmaktadırlar. Ödev şeklinde düzenlemede ise, çevrenin korunması bir ödev olarak belirtilirken (Almanya ve Kanada Anayasaları gibi) çevre hakkı kavramına yer verilmemektedir (Turgut, 2009: 75). Çevreye ilişkin düzenlemelerin hem hak hem de ödev olarak düzenlenmesi durumunda ise, bir yandan hem çevre hakkı doğrudan veya dolaylı bir biçimde belirtilmekte diğer yandan da, devletin ya da bireylerin çevrenin korunması konusunda ödevleri olduğu (Bulgaristan ve Macaristan Anayasaları gibi) hüküm altına alınmaktadır (Turgut, 2009: 76).

Yukarıdaki açıklamalardan yola çıkılarak şu tespitlerin yapılması mümkündür: Çevre hakkı ile ilgili tek tip bir düzenlemeden söz edilemez. Burada altı çizilmesi gereken bir başka önemli nokta, çevre hakkının doğrudan/dolaylı, yönlendirici norm/insan hakkı olarak veya hak/ödev olarak sadece bir tanesinin seçilmek zorunda olmayışıdır. Bu bağlamda bir devlet çevre hakkını dolaylı olarak düzenleyip aynı zamanda bunun sadece hak olmadığını, aynı zamanda bir ödev niteliği de taşıdığını kabul edebilir.

Çevre Hakkının Anayasal Bir Hak Olmasının Avantajları

Çevre hakkının bir devletin en üst hukuki normu olan ve ilgili herkesi bağlayan anayasalarda düzenlenmesi bu hak açısından bazı olumlu yönleri beraberinde getirecektir. Çevre hakkının anayasal düzeyde bir hak olmasının birinci avantajı, menfaat çatışmalarının çözümünde çevrenin de dikkate alınacağını garanti altına almasıdır. Çevresel menfaatler anayasal düzeyde ele alındığında anayasa tarafından tanınan menfaatlerle aynı düzeyde bir menfaat olarak kabul edilecektir. “Bunun önemi menfaat çatışmalarının çözümünde belirginleşmekte olup böylelikle menfaatlerin dengelenmesinde çevreyi korumak için kimi bireysel özgürlüklere sınırlamalar getirilebilecektir” (Turgut, 2009: 75). Bu nedenle çevrenin korunmasının önemini vurgulayan anayasal bir hüküm toplumun farklı kesimlerinde meydana gelen çatışmalarda çevresel değerlerin ön plana alınmasına olanak sağlar (Kaboğlu, 1992: 39). Dolayısıyla çevre hakkının anayasal düzeyde ele alınmasının toplumdaki çatışmaları çözüme kavuşturma konusunda bir uzlaşma ortamı yaratacağı söylenebilir.

Çevre hakkının anayasal düzeyde bir hak olmasının ikinci avantajı, devlet organlarına rehberlik yapabilecek bir hak olması gösterilebilir. Bu bağlamda yasama ve yürütme organları çevrenin korunmasına yönelik yeni hukuki düzenlemeler oluşturabilecekleri gibi, çevrenin korunması ile ilgili yetersiz

olan mevzuatın yeniden düzenlenmesine de imkân verecektir (Turgut, 2009: 75). Çevre hakkının anayasal düzeyde bir hak olmasının yargı organına rehberlik etmesi de önemli bir unsurdur. Şöyle ki; hukuki boşlukların söz konusu olduğu durumlarda çevre konusundaki anayasal düzenleme yargı organları için kararlarını verirken bir rehber ilke işlevi görebilecektir (Güneş, 2009: 780). Sonuç olarak çevre hakkının anayasal düzeyde bir hak olması yasama, yürütme ve yargı organları için çevrenin korunması konusunda rehber bir hak olma niteliğine sahiptir.

Çevre hakkının anayasal düzeyde bir hak olmasının üçüncü avantajı ise bu hakkın öğretici bir yönünün olması ile ilgilidir. Bilindiği gibi anayasalar bir devlet için nelerin değerli olduğunun üst norm olarak vurgulanmasıdır. Bu nedenle çevreye ilişkin anayasal hükmün varlığının öğretici bir özelliğinin olduğu söylenebilir (Kaboğlu, 1992: 40).

Çevre hakkının anayasal düzeyde ele alınması, çevre bilincinin artırılması amacına hizmet ederek çevre eğitimi için bir güvence oluşturması bakımından da önemli avantajlar ortaya çıkarmaktadır. Çevre eğitiminin amacı, bireylerin çevreleriyle ilgili bilgilenmesi, çevrelerini korumaları, iyileştirmeleri ve geliştirmeleri, çevresel konularla ilgili çeşitli girişimlerde bulunmalarını sağlamaktır. Dolayısıyla ulusal anayasalarda ülkelerin kendilerine özgü bir çevre hakkı oluşturup, bu hakka yer vermeleri, çevre eğitiminin uygulanabilirliği ve güven altına alınabilirliği yönünden önem kazanmaktadır. Bu bağlamda çevre hakkı, yurttaşlık bilincinin geliştiği tüm bireylere kendi haklarını savunmaları ve geliştirmeleri için çevreye ve çevre sorunlarına ilişkin alınacak kararlarda aktif katılımlarını sağlayacak olanaklar sunmaktadır (Çolakoğlu, 2010: 153). Çevre hakkının anayasal bir hak olması başta çevre bilincinin artırılması amacına hizmet eden çevre eğitiminin ve diğer çevre bilincinin artırılmasına yönelik etkinliklerin uygulanmasını sağlamakta ve bu faaliyetlerin güvencesini oluşturmaktadır.

Çevre hakkının anayasal düzeyde bir hak olmasının beşinci avantajı olarak, çevre hukukunun geliştirilmesine yapacağı katkılar ele alınabilir. Çevre hakkının anayasal güvenceye kavuşturulmasıyla çevre hukukunun gelişiminin önünün açıldığı, ilgili anayasa maddelerine dayanarak mahkeme kararlarının verildiği ve bu kararların çevre hukukunun gelişimine kaynaklık ettikleri söylenebilir (Keleş ve Ertan, 2002: 64).

Çevre hakkının anayasal düzeyde bir hak olmasının, katılım ve demokrasinin geliştirilmesine sağlayacağı katkılar bir diğer avantaj olarak görülebilir. Hatırlanacağı üzere, çevre hakkının bir dayanışma hakkı olduğu daha önce belirtilmiş ve bu hak kuşağında yer alan haklardan yararlanılabilmenin ön koşulunun bütün toplumun birlikte hareket etmesine bağlı olduğu belirtilmişti. Dolayısıyla bütün toplumun çevresel konularda birlikte hareket

etmesi katılımı ve bununla birlikte demokrasiyi geliştirici bir potansiyele sahiptir.

Ayrıca çevre hakkının anayasal düzeyde bir hak olması, çevresel korumanın değişen siyasi iktidarlara değişmesini engelleyici bir işlev görmektedir. Bu durumun gerçekleşebilmesinin ön koşulu söz konusu anayasanın katı anayasa olması yani, normal kanunlardan daha zor usullerle değiştirilebilir olmasıdır (Gözler, 2002: 16). Çevre hakkı anayasal düzeyde bir hak ise bu hakkın anayasadan çıkarılması veya kapsamının daraltılması için anayasa değişikliğine ihtiyaç duyulacak ve çevrenin korunmasının ihlal edilmesinin yolu daha zor usul şartlarına tabi olacaktır denilebilir. Bu bağlamda çevresel değerlerin gelip geçici olan siyasal iktidarlar karşısında muhafazası bir nebze dahi olsa sağlanmış olacaktır. Ayrıca belirtilmelidir ki, çevre hakkı kanun düzeyinde tanınmış bir hak olursa bu hakkın yine ortadan kaldırılması veya kapsamının daraltılmasının daha kolay olacağı söylenebilir. Bilindiği gibi, kanunlar anayasalara göre daha kolay değiştirilebilen hukuk kaynaklarıdır. Bu bağlamda çevre hakkının kanun düzeyinde bir normla korunması çevresel konuların daha rahat değiştirilebileceğini gösterir. Özetle çevre korumasının daha etkin ve istikrarlı olması açısından, çevre hakkı anayasal düzeyde bir hak olmak zorundadır, aksi takdirde bu hak yasama organı tarafından rahat bir şekilde ortadan kaldırılabilir gibi kapsamı da daha rahat bir şekilde daraltılabilir.

Çevre hakkının anayasal düzeyde bir hak olmasının sekizinci avantajı, çevrenin korunmasının toplumun menfaatine olacağı yönündeki etik ilkenin yerleştirilmesi konusunda sağlayacağı faydadır. Daha önce de belirtildiği gibi anayasalar devletler açısından temel değerlerin ifade edildiği normdur. Bu bağlamda çevrenin korunması ve bu açıdan tanınacak olan çevre hakkı anayasal düzeyde tanındığı zaman topluma çevrenin korunması yönündeki etik ilkenin daha rahat yerleştirilebileceği söylenebilir.

1982 Anayasası ve Çevre Hakkı

Türkiye’de çevre hakkına ilişkin en temel norm 1982 Anayasasının 56. maddesidir (1924 ve 1961 Anayasalarında çevre hakkı doğrudan düzenlenmiş bir hak değildir). Sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması başlıklı 56. maddenin ilk iki fıkrası Türkiye’de çevre hakkına ilişkin anayasal boyuttaki düzenlemedir.

1982 Anayasası’nın 56. maddesinin 1. fıkrasına göre, “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir”. 1982 Anayasasının 56. maddesinin 2. fıkrası ise “Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir” şeklindedir.

Aşağıda, 1982 Anayasasına göre çevre hakkı ve bu hakkın öğeleri, düzenleniş biçimi, anayasada çevre hakkı ile ilgili diğer maddeler ve çevre hakkının karşılaştığı engeller ele alınmıştır.

1982 Anayasasına Göre Çevre Hakkının Öğeleri

Hakkın konusu, yararlanıcıları ve sorumluları olmak üzere çevre hakkının üç ögesinden söz etmek mümkündür. 1982 Anayasasının 56. maddesi açısından çevre hakkının konusuna bakılacak olursa, hakkın konusunun çevreyi korumak olduğu söylenebilir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus 1982 Anayasasının çevreyi mutlak anlamda koruyucu olmadığıdır. Bir başka ifadeyle, hukuki açıdan çevre hakkı, ilk bakışta sanılabileceğinin aksine, kişinin çevreye ilişkin her talebini korumaz. “Anayasa’mızın 56. maddesi açısından hakkın konusu çevrenin mutlak olarak korunmasını değil, onun “sağlıklı ve dengeli” olarak korunmasını ve bu yönde geliştirilmesini talep edebilmeye bağlıdır” (Erdoğan, 2011: 284).

1982 Anayasasının 56. maddesine göre sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı “herkes”e aittir. Bu maddeyi, “başta vatandaşlar olmak üzere, ülke üzerinde yaşayan tüm kişiler bu hakkın sahibidirler ve bu kişiler çevre hakkına saygı gösterilmesini isteyebilirler” şeklinde yorumlamak mümkündür (Tunç ve Göven, 1997: 115). 56. madde dikkatle incelendiğinde, hakkın yararlanıcıları arasında gelecek kuşakların yer almadığı görülmektedir. Dolayısıyla Anayasada yer alan metinden gelecek kuşakların bu hakkının olduğunu söylemek çok zordur. Bu noktada, 1982 Anayasasının 56. maddesinde yapılacak bir değişiklikle gelecek kuşaklarında çevre hakkından yararlanmalarının önünün açılmasında çevrenin korunması açısından fayda olduğu söylenebilir.

1982 Anayasasının 56. maddesine göre çevre hakkının sorumluları “devlet ve vatandaşlar”dır. Bu noktada belirtilmesi gereken bir unsur, 56. maddeye göre çevre hakkının devletten sonraki sorumlusu vatandaşlardır. Bu bağlamda yabancıların çevre hakkının sorumlusu olmadıkları ilgili maddeden çıkarılabilecek bir sonuçtur. Bu bağlamda 1982 Anayasasının 56. maddesini çevre hakkının sorumluları bakımından “sadece vatandaşların değil aynı zamanda yabancıların da dâhil olduğu herkes” şeklinde anlamak gereklidir (Tunç ve Göven, 1997: 116). Dolayısıyla bu yanlış anlaşılmanın giderilmesi bakımından Anayasasının 56. maddesinin ikinci fıkrasında yer alan “vatandaşlar” kavramının “herkes” veya “Türkiye’de yaşayanlar” şeklinde değiştirilmesi, böylece hakkın yararlanıcısı konumunda olan herkesin aynı zamanda bu hakkın getireceği yükümlülüğe de katlanmasının sağlanması gereklidir.

1982 Anayasasına Göre Çevre Hakkının Düzenleniş Biçimi

Çevre hakkının anayasalarda düzenleniş biçimleri doğrudan-dolaylı düzenleme, yönlendirici norm olarak-insan hakkı olarak, hak-ödev-hak ve ödev olmak üzere üçe ayrılarak daha önce incelenmişti. Bu bağlamda 1982 Anayasasının 56. maddesi bu ayrımlar doğrultusunda ele alınabilir.

1982 Anayasasının 56. maddesi incelendiğinde çevre hakkının doğrudan değil yaşama hakkının bir uzantısı olarak ele alındığı görülmektedir. İlgili madde “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir⁵” şeklindedir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir unsur, çevre hakkının dolaylı bir şekilde ifade edilmesi çevre hakkının anayasada yer almadığı anlamına gelmediğidir.

1982 Anayasasının 56. maddesi incelendiği zaman çevre hakkının bir insan hakkı olarak tanımlandığını belirtmek mümkündür. Anayasanın 56. maddesinin birinci fıkrası; “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir” şeklindedir. Bu hükümden hareketle çevre hakkının 1982 Anayasası tarafından bir insan hakkı olarak kabul edildiği belirtilebilir.

Hak ve ödev ayırımına dayanan üçüncü ve son ayrıma göre 1982 Anayasasının 56. maddesinin çevre hakkını hem hak hem de ödev şeklinde düzenlediğini belirtmek mümkündür. Anayasanın 56. maddesine göre “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir”. “Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir”. Burada dikkat çeken bir nokta, gerek devletin gerekse vatandaşların çevre ile ilgili ödevinin sadece çevrenin tahrip edilmesinden kaçınmak (pasif ödev) değil, aynı zamanda çevreyi geliştirmek yönünde (aktif ödevinin) olduğudur.

1982 Anayasasına Göre Çevre Hakkı İle İlişkili Maddeler

1982 Anayasası incelendiği zaman anayasamızda çevre hakkıyla ilişkilendirilebilecek bazı maddelerin yer aldığı görülmektedir. Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığını düzenleyen 17. maddesine göre “herkes, yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir”. Kişinin yaşama hakkını, maddi ve manevi varlığını insan onuruna yaraşır bir şekilde gerçekleştirilebilmesi açısından çevre hakkının somut uygulamalarına ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Bu bağlamda anayasanın 17. maddesi ile 56. maddesi arasında birbirini olumlu yönde destekleyen bir ilişkiden söz etmek mümkündür.

Yerleşme ve seyahat hürriyetini düzenleyen 23. maddeye göre “yerleşme hürriyeti, suç işlenmesini önlemek, sosyal ve ekonomik gelişmeyi sağlamak,

⁵ Anayasa metnindeki vurgular yazara aittir.

sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi gerçekleştirmek ve kamu mallarını korumak... amaçlarıyla kanunla sınırlanabilir". 23. maddenin incelenmesi sonucunda ortaya çıkan sonuç, çevre hakkının yerleşme hürriyetini sınırlandırabilecek bir etkiye sahip olabileceğidir.

Mülkiyet hakkını düzenleyen 35. maddeye göre mülkiyet hakkı kamu yararı amacıyla sınırlandırılabilir ve mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz. Bu bağlamda çevre hakkının mülkiyet hakkı üzerinde sınırlandırıcı bir etkisinin olabileceği kabul edilmelidir.

Kıyılardan yararlanmayı düzenleyen 43. madde kıyılardan yararlanmada öncelikle kamu yararının gözetileceğini hüküm altına almaktadır. Çevrenin korunmasında kamu yararının bulunduğu şüphesizdir. Bu açıdan bakıldığında, bu maddenin çevre hakkından daha iyi yararlanılmasına imkân vereceği söylenebilir.

Toprak mülkiyetinin düzenlendiği 44. maddeye hâkim olan temel düşünce; toprağın verimli olarak işletilmesi, toprağın erozyonla kaybının önlenmesi, ormanların ve yeraltı zenginliklerinin korunması şeklindedir. Söz konusu madde çevre hakkı açısından değerlendirildiğinde, maddenin çevre hakkından daha iyi yararlanılmasına imkân vereceği söylenebilir.

Tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunmasının düzenlendiği 45. madde devlete; tarım arazileri ile çayır ve mer'aların amaç dışı kullanılmasını ve tahribini önleme gibi bir görev yüklemektedir. Bu açıdan bakıldığında, bu maddenin çevre hakkından daha iyi yararlanılmasına imkân vereceği söylenebilir.

Kamulaştırmanın düzenlendiği 46. maddeye göre, kamulaştırma bedelinin peşinen ödenmesi durumunun istisnaları olarak; tarım reformunun uygulanması, büyük enerji ve sulama projeleri ile iskân projelerinin gerçekleştirilmesi, yeni ormanların yetiştirilmesi, kıyıların korunması ve turizm amacıyla yapılacak kamulaştırmalar gösterilmektedir. Bu bağlamda, bu durumun çevreyi korumayı destekleyen hükümler içerdiği ve dolayısıyla çevre hakkının uygulanmasını genişletici bir etki yaratacağı söylenebilir.

Konut hakkının düzenlendiği 57. maddeye göre, devletin konut politikasının, şehirlerin özellikleri ve çevre şartlarının gözetilmesiyle bağlı olduğunu hüküm altına almaktadır. 57. madde hükmünün çevre hakkından yararlanmayı destekleyici düzenlemelere yer verdiği belirtilebilir.

Tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunmasını düzenleyen 63. madde devleti, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması ile görevlendirmektedir. Yine aynı madde, korunan varlıklardan özel mülkiyete konu olanların kanunla sınırlanabileceğini de hüküm altına almaktadır. Bu bağlamda bu madde hükmü bir taraftan çevrenin korunması için özel

mülkiyeti sınırlandırılabilir diğer taraftan çevre hakkında daha iyi yararlanılabilmesini tesis edebilecek niteliktedir.

Anayasanın 169. maddesine göre, devlet ormanların korunması ve geliştirilmesi ile görevlendirilmiştir. Bu madde hükmünün çevrenin korunması amacına hizmet edeceği ve çevre hakkında daha iyi yararlanılmasının önünü açacağı söylenebilir.

1982 Anayasasına Göre Çevre Hakkının Karşılaştığı Engeller

1982 Anayasasının 56. maddesinde tanınan çevre hakkı yine 1982 Anayasasının çeşitli maddeleri tarafından engellenmektedir. Çalışmanın bu bölümünde bu engeller ve bu engellerin nasıl aşılabacağına dair bir takım öneriler ele alınmaya çalışılacaktır.

Çevre hakkının karşılaştığı ilk engel olarak, çevre ile ilgili doğrudan veya dolaylı hükümler içeren maddelerin bir bütünlük oluşturmadan anayasada düzenleniyor olmasıdır (Kaboğlu, 1992: 45). Bu bağlamda 1982 Anayasasında yapılacak bir değişiklikle çevre ile ilgili olan hükümlerin tek bir madde ve/veya bölüm altında toplanması sağlanabilir.

Çevre hakkının karşılaştığı ikinci engel anayasanın çevre hakkının güvencelerine yer vermemesidir. Bu noktada ise yapılabilecekler, daha önce üzerinde durulan Aarhus Sözleşmesinin getirdiği üç usuli hak anayasaya entegre edilebilir veya en azından çevreye ilişkin menfaatler söz konusu olduğunda ilgililerin yargıya başvuru hakkı çevre hakkının ele alındığı maddede belirtilebilir. Çevresel konularda yargıya başvuru yolu geliştikçe çevre hukukunun da gelişeceği ve dolayısıyla çevre hukuku ihlallerinin azalacağı söylenebilir.

Çevre hakkının karşılaştığı üçüncü engel ise bu hakkın anayasa sistemi içinde oturtulduğu yerle ilgilidir. 1982 Anayasasının çevre hakkını düzenleyen 56. maddesi sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler başlığını taşıyan üçüncü bölümünde yer almaktadır. Yine 1982 Anayasasının 65. maddesine göre, “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek, mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getirir”. Bu bağlamda devletin 65. maddeyi gerekçe göstererek çevre hakkının uygulanmasını zorlaştırabileceği gibi çevre hakkının uygulanmasına imkân verecek yatırımları yapmaktan vazgeçebilecektir. Çünkü 65. maddeye göre, devlet gerektiğinde ekonomik istikrarın korunması ve/veya mali kaynakların yetersizliği gibi gerekçelerle çevre hakkının kullanılmasını engelleyebilecek ya da zorlaştırabilecektir. Bu noktada, 65. maddenin çevre hakkının kullanılmasına engel olmayacak şekilde gözden geçirilmesi gerekmektedir. Anayasanın 65. maddesinin getirdiği kısıtlamayla ilgili belirtilmesi gereken önemli bir husus da şudur;

bu madde kapsamında getirilen sınırlamaların devleti bağlaması ve bireylerin yükümlülükleri üzerinde herhangi bir etkisinin bulunmamasıdır (Güneş, 2014: 87).

Çevre hakkının karşılaştığı dördüncü engel bu hakkın insanın yaşama hakkı ile ilişkili bir şekilde düzenlenmesidir. Maddenin bu şekilde düzenlenişinde bir sorun bulunmamakla beraber doğadaki diğer canlıların da yaşama hakkı olduğu düşüncesinin anayasal düzeyde ele alınmasının çevreyi koruma, iyileştirme ve geliştirme amaçlarına olumlu etki yapacağı şüphesizdir. Anayasada diğer canlıların da yaşama hakkının olduğu, onların da sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama haklarının bulunduğu belirtilebilir. Özetle çevre hakkı bir insan hakkı olarak tanınmalı fakat diğer canlıların da hem yaşama hem de çevre hakkı olduğu anayasal güvenceye kavuşturulmalıdır.

Sonuç

Anayasal bir hak olarak çevre hakkının ele alındığı bu çalışmada öncelikle genel olarak, çevre hakkına ilişkin genel açıklamalara daha sonra da çevre hakkının anayasal bir hak olarak neler ifade ettiği ve 1982 Anayasasına göre çevre hakkının nasıl ele alındığı incelenmiştir.

Çevre hakkının ele alınmaya çalışıldığı ilk bölümde, insanların doğaya verdikleri tahribatin sonucunda bu zararların önlenmesi ve engellenmesinin hukuki bir zeminde ele alınması gerekliliğinden hareketle çevre hukukunun doğduğu tespit edilmiştir. Sonra çevre hakkının insan merkezli ve çevre merkezli olmak üzere iki şekilde tanımlanabileceği vurgulanmış ve her iki tanımada ayrı ayrı yer verilmiştir. İnsan merkezli yaklaşımın çevre hakkını insanı merkeze alarak onun sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı olarak ele aldığı, buna karşın çevre merkezli yaklaşımın çevre hakkını tüm canlıların sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğu şeklinde tanımladığı üzerinde durulmuştur. Daha sonra çevre hakkının üçüncü kuşak yani dayanışma hakları sınıflandırmasına giren bir hak olduğu belirtilerek bu hakkın uluslararası platformdaki gelişimi incelenmiştir. Çevre hakkının ilk kez 1972 Stockholm Bildirisi ile uluslararası platformda gündeme geldiği, 1992 Rio Konferansında da üzerinde durulduğu, bu hakkın günümüzdeki en geniş anlamını ise 1998 Aarhus Sözleşmesinde bulduğu belirtilmiştir. Aarhus Sözleşmesinin çevre hakkına ilişkin, çevresel konularda bilgiye erişim hakkı, karar alınmasına katılma hakkı ve yargısal başvuru hakkı olmak üzere üç usuli hak getirdiği ele alınmıştır. Çevre hakkının diğer insan haklarından ayrılan yönleri olarak, bu hakkın hem hak hem de yükümlülük getirdiği, yararlanıcısının sadece bugün yaşayanların değil gelecek kuşakların da olduğu ve bu haktan yararlanılmasının bütün toplumun ortak hareket etmesine bağlı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca çevre hakkının bazı insan haklarını sınırlandırıcı bir etkiye sahip olabileceği buna karşın bazı

hakların ise bütünlüyci unsuru olduğu irdelenmiştir. Çevre hakkının konusunun yaşam alanını korumak olduğuna, bu hakkın yararlanıcılarını ise bugünkü kuşakla beraber gelecek kuşakların oluşturduğuna buna karşın sorumlularının sadece bugünkü kuşaklar olduğuna vurgu yapılmıştır. Bütün bu açıklamalardan sonra çevre hakkı; *“insanların çevreye ilişkin menfaatlerinin korunması amacıyla devletten olumlu bir edim beklemelerine imkân veren, gerektiğinde çevresel bilgilere erişme, katılım ve yargıya başvuru yollarının mümkün olduğu, çevreden yararlanılırken sadece bugünü değil yarını ve diğer canlıları da düşünmek zorunda bulunduğu insanlara verilmiş yetkilidir”* şeklinde tanımlanabilir.

Anayasalar ve çevre hakkı başlığını taşıyan ikinci bölümde ilk önce çevre hakkının anayasalarda doğrudan-dolaylı, yönlendirici bir norm olarak- insan hakkı olarak, hak-ödev-hak ve ödev olmak üzere üç şekilde ifade bulduğuna değinilmiştir. Sonra çevre hakkının anayasal düzeyde ele alınmasının avantajları olarak, bu hakkın toplumun farklı kesimlerinin uzlaştırılmasında çevrenin de dikkate alınacağı, devlet organlarına rehberlik yapabilecek bir hak ve öğretici bir yönünün olabileceği, çevre eğitimi için bir güvence oluşturarak çevre bilincinin yerleştirilmesinde kolaylık sağlayacağı ve çevre hukukunun gelişimine katkıda bulunabileceği, katılımcı demokrasinin yerleştirilmesini destekleyeceği, çevresel korumanın istikrarlı bir şekilde yürütülmesine imkân vereceği ve çevrenin korunmasının toplum menfaatine olacağı yönündeki etik ilkenin yerleştirilmesine zemin sağlayacağı vurgulanmıştır. 1982 Anayasasının 56. maddesi ülkemizde çevre hakkına yön veren temel hükümdür. 1982 Anayasasına göre çevre hakkının konusu, çevrenin sağlıklı ve dengeli olarak korunması, hakkın yararlanıcılarının herkes ve sorumlularının ise vatandaşlar ve devlet olduğu tespit edilmiştir. 1982 Anayasasının 56. maddesi çevre hakkının yararlanıcıları arasında gelecek kuşakların belirtilmediği ve sorumlularının da sadece vatandaşlar olarak algılanabileceği hususları ile eleştirilmiş ve bu yorumlara neden olabilecek maddenin değiştirilmesi yönünde öneriler getirilmiştir. 1982 Anayasasının 56. maddesine göre, çevre hakkı yaşam hakkı ile ilişkilendirilerek ve bu hakka vurgu yapılarak dolaylı bir şekilde insan hakkı olarak tanınmakla beraber hak ve ödev birlikteliğini benimsediği tespit edilmiştir. 1982 Anayasasının 56. maddesinin diğer bazı maddelerle çevre hakkını genişletici/diğer hakları sınırlandırıcı ve bazı hakların ise ön koşulu olduğu tespit edilmiştir. 1982 Anayasasına göre çevre hakkının karşılaştığı engeller, bu hakkın anayasada ilişkili olduğu hakların bir birinden ayrı bölümlerde veya maddelerde yer alması sonucu bir bütünlük oluşturamadığı, anayasanın çevre hakkına ilişkin güvenceler getirmedeği, bu hakkın sosyal ve ekonomik haklar ve özgürlükler bölümünde ele alındığı için 65. madde tarafından uygulanmasının olumsuz yönde etkilenebileceği ve çevre hakkının insanın yaşama hakkı ile ilişkili tanımlanması olduğu tespit

edilmiştir. Çevre hakkının karşılaştığı engellerin çözüm önerileri olarak, çevre hakkı ile ilişkili olan maddelerin bir bütünlük oluşturarak tekrar düzenlenebileceği, çevre hakkına Aarhus Sözleşmesi'nde tanınan usuli (çevresel konularda bilgiye erişim, katılım ve yargıya başvuru hakkı) hakların güvence olarak çevre hakkına tanınması, Anayasanın 65. maddesinin topluma en çok faydayı sağlayacak alanlara yönlendirilmesi şeklinde değiştirilmesi ve çevre hakkının sadece insanlar için değil doğadaki diğer canlılar içinde tanınması gerektiği belirtilmiştir.

Özetle çevre hakkı anayasalarda düzenlenmesi gereken önemli insan haklarından biridir. Çünkü insanlar doğdukları andan itibaren fiziksel, biyolojik ve sosyal olarak bir çevre içinde yaşamlarını sürdürmektedirler. İnsanların yaşamlarını daha iyi sürdürebilmeleri açısından çevrenin korunması kaçınılmazdır. Bu bağlamda insanların daha iyi bir çevreden yararlanmalarını sağlayacak olan çevre hakkının devletlerin temel üst normu ve bağlayıcılığı olan anayasalarda yer alması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aybay, A. (1997). Çevre ve Hukuk. R. Keleş (Yayıma Hazırlayan), İnsan Çevre Toplum, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, s. 309-322.
- Bal, D. (2009). Çevre ile İlgili Yeni Yaklaşımlar. M. Aydoğdu, K. Gezer (Editör). Çevre Bilimi, 4. Baskı, Ankara: Anı Yayıncılık, s. 183- 208.
- Bilir, F., Hamdemir, B. (2011). Çevre Hakkı ve Uygulaması. Erişim: 10.12.2012. <http://www.eecon.info/papers/354.pdf>. s: 143-149.
- Çolakoğlu, E. (2010). Haklar Söyleminde Çevre Eğitiminin Yeri ve Türkiye'de Çevre Eğitiminin Anayasal Dayanakları. TBB Dergisi, 88: 151-171.
- Demir, Ö. ve Acar, M. (2005), Sosyal Bilimler Sözlüğü, 6. Baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- Erdoğan, M. (2004), Anayasal Demokrasi, 6. Baskı, Siyasal Kitabevi.
- Erdoğan, M. (2011), İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku, 2. Baskı, Ankara: Orion Kitabevi.
- Ertan, B. (2004). Çevre ve Hukuk. M.C. Marın, U. Yıldırım (Editör). Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar, İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım, s. 369-384.
- Ertürk, H. (2009). Çevre Bilimleri, 3. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Gözler, K. (2002). Anayasa Hukukuna Giriş Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku, 2. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.

- Gözler, K. (2012). Hukukun Temel Kavramları, 9. Baskı, Öğrenci Dostu Serisi No: 3, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Güldoğan, E. (2008). Türkiye’de Çevre Hakkı ve Yerel Yönetimler: Uluslararası Düzlemde Bir Kıyaslama ve Öneriler. *Yerel Siyaset* 35: 55-62. <http://www.yerelsiyaset.com/pdf/kasim2008/12.pdf>. Erişim: 10.12.2012.
- Gürseler, G. (2008). İnsan Hakları, Çevre, Anayasa. *TBB Dergisi*, 75: 199-208.
- Güneş, A.M. (2009). Alman Çevre Hukukunun Anayasal Çerçevesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58(4): 776-824.
- Güneş, A.M. (2011). Yeni Anayasa Tartışmaları Bağlamında Çevre. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XV(3): 259-283.
- Güneş, A.M. (2014). Çevre Hakkının Bireysel Başvuruya Konu Edilebilirliği Üzerine. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 5(16): 79-103.
- Kaboğlu, İ.Ö. (1988-1989). Çevre Hakkı Üzerine (Bir Danıştay Kararının Düşündürdükleri). *İnsan Hakları Yıllığı*, 10-11: 107-137.
- Hamamcı, C. (1983-1984). Çevre Hakkı Üzerine Düşünceler. *İnsan Hakları Yıllığı*, 5-6: 171-180.
- Kaboğlu, İ. (1992). Çevre Hakkı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaboğlu, İ.Ö. (2002). Özgürlükler Hukuku, 6. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kara, U. (2012). Üçüncü Kuşak Haklar: Dayanışma Hakları. Tolga Akkaya (Editör). *Temel İnsan Hakları Bilgisi I. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2538, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1509, s: 90-105.*
- Keleş, R., Ertan, B. (2002). Çevre Hukukuna Giriş, Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R., Hamamcı, C., Çoban, A. (2009), Çevre Politikası, 6. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Mumcu, A. (2007). İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri Kavramı. A.T. Yürük, K. Selvi (Editör). *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri. Anadolu Üni. Yayını No: 1590, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 842, s: 1- 18.*
- Tekeli, İ. (2009). Kültür Politikaları ve İnsan Hakları Bağlamında Doğal ve Tarihi Çevreyi Korumak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Torunoğlu, E. (2006). Ötekilerin “Çevre”si, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Tunç, H., Göven, Y. (1997). Çevre Hakkı ve 1982 Anayasası. *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1): 103-127.
- Turgut, N.Y. (2009). Çevre Politikası ve Hukuku, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Turhan, A. (2013). İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2): 357-378.